अस्वीकरण

नेपालीमा अनुवाद गरिएको मामिलाको निर्णय पक्षहरुले आफ्नो भाषामा बुझ्नु को लागि मात्र हो। सबै व्यवहारिक र आधिकारिक उद्देश्यका लागी, फैसलाको अंग्रेजी संस्करण नै प्रमाणिक हुनेछ र कार्यन्वयनको उदेष्यका लागी पनि अंग्रेजी भाषा मै जारी भएको फैसला मान्य हुनेछ।

राजेन्द्र भगवानजी उमरानिया वि. गुजरात राज्य

(सन् २०२४ को अपराधिक अपील नं. २४८१-२४८२)

९ मई २०२४

[जे.बी. पारडीवाला र मनोज मिश्रा, न्यायाधीशहरू]

यहाँका प्रतिवादीहरूलाई सत्र न्यायालयले आई.पी.सी. को धारा ३२५ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि दोषी ठहर गरेको थियो र पाँच वर्षको कठोर कारावासको सजाय सुनाएको थियो। तथापि, उच्च न्यायालयले पाँच वर्षको सजायलाई घटाएर चार वर्ष बनायो र थप रूपमा यदि दुई प्रतिवादीहरू प्रत्येकले रु. २.५० लाख तिरेमा, प्रतिवादीहरूले चार वर्षको सजाय पनि भोग्नु नपर्ने भनी फैसला गर्यो। यहाँ विचार गर्नुपर्ने प्रश्न यो छ कि के उच्च न्यायालयले अपनाएको प्रक्रिया कानून अनुसार भएको मान्न सकिन्छ।

दण्ड प्रक्रिया संहिता, १९७३ - धारा ३५७ - क्षतिपूर्ति तिर्न आदेश - उच्च न्यायालयले आई.पी.सी. को धारा ३२५ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि प्रतिवादीहरूको दोषी ठहर कायम राख्यो र सजाय पाँच वर्षबाट घटाएर चार वर्ष बनायो - उच्च न्यायालयले अभियुक्त व्यक्तिहरूलाई क्षतिपूर्ति तिर्न भनेर सजायको आदेशलाई थप कमजोर बनायो - शुद्धता: फैसला: धारा ३५७ को प्रावधान पीडित केन्द्रित प्रकृतिको हो - यसको दोषी वा सजायसँग कुनै सम्बन्ध छैन - यसको ध्यान केवल पीडितमा छ - पीडित क्षतिपूर्तिको उद्देश्य अपराध गरिएकोले कुनै हानि वा चोट भोगेकाहरूको पुनर्स्थापना गर्नु हो - पीडित क्षतिपूर्तिको भुक्तानीलाई अभियुक्तलाई दिइएको सजाय घटाउने आधार वा विचार बनाउन सकिँदैन किनकि पीडित क्षतिपूर्ति दण्डात्मक उपाय होइन र केवल पुनर्स्थापनात्मक प्रकृतिको हो र यसरी, यो दण्डात्मक प्रकृतिको दिइएको सजायसँग कुनै सम्बन्ध राख्दैन - धारा ३५७ मा प्रयोग गरिएको "कुनै हानि वा चोट" शब्दले स्पष्ट रूपमा संकेत गर्दछ कि तिर्नुपर्ने क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्ने एकमात्र कारक अपराधको परिणामस्वरूप पीडितको हानि वा चोट हो, र यसको दिइएको सजायसँग कुनै सम्बन्ध छैन - धारा ३५७ को उद्देश्य पीडितलाई आश्वस्त पार्नु हो कि ऊ/उनी आपराधिक न्याय प्रणालीमा बिर्सिएको छैन - यदि क्षतिपूर्तिको भुक्तानी सजाय घटाउने विचार बन्छ भने, त्यसले आपराधिक न्याय प्रशासनमा विनाशकारी प्रभाव पार्नेछ - यसले पैसाको थैलो भरिएका अपराधीहरूलाई न्यायबाट आफ्नो बाटो किन्न सक्षम बनाउनेछ, जसले आपराधिक कारवाहीको उद्देश्यलाई नै पराजित गर्नेछ - यसरी, उच्च न्यायालयले एक पटक दोषी ठहर कायम गरेर र चार वर्षको सजाय दिएपछि त्यसको सट्टामा क्षतिपूर्तिको आदेश दिएर थप घटाउन सक्दैनथ्यो। [अनुच्छेद २१, २३, २४, २६] **क्षतिपूर्ति - पीडित क्षतिपूर्तिको विचार - पीडितशास्त्रको सिद्धान्त: फैसला:** पीडित क्षतिपूर्तिको विचार पीडितशास्त्रको सिद्धान्तमा आधारित छ जसले यो कठोर वास्तविकतालाई स्वीकार गर्दछ कि पीडितहरू दुर्भाग्यवश आपराधिक न्याय वितरण प्रणालीमा बिर्सिएका मानिसहरू हुन् - पीडितहरू सबैभन्दा ठूलो पीडितहरू हुन् - पीडितको परिवार विशेष गरी मृत्यु र गम्भीर शारीरिक चोटका मामलाहरूमा बर्बाद हुन्छ - यो प्रतिष्ठा हानि, अपमान आदि जस्ता कारकहरू बाहेक हो - पीडितशास्त्रको सिद्धान्तले यसलाई सम्बोधन गर्न खोज्छ र आपराधिक न्याय प्रशासन प्रणालीले पीडितको परिवारमा अपराधको प्रभावलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने महत्त्वलाई जोड दिन्छ, यद्यपि मानव जीवन पुनर्स्थापित गर्न सकिँदैन तर पैसाको क्षतिपूर्तिले कम्तीमा केही सान्त्वना प्रदान गर्नेछ। [अनुच्छेद २२]

अंकुश शिवाजी गायकवाड वि. महाराष्ट्र राज्य **[२०१३] ८ एस.सी.आर. ८६३: (२०१३) ६ एस.सी.सी. ७७०; *मारु राम वि. भारत संघ र अन्य* **[१९८१] १ एस.सी.आर. ११९६: (१९८१) १ एस.सी.सी. १०७; *हरि सिंह वि. सुखबीर सिंह र अन्य* **[१९८८] सप्प. २ एस.सी.आर. ५७१: (१९८८) ४ एस.सी.सी. ५५१ - उल्लेख गरिएको।**

दण्ड प्रक्रिया संहिता, १९७३; दण्ड संहिता, १८६०।

क्षतिपूर्ति तिर्न आदेश; पीडित क्षतिपूर्ति; दण्ड प्रक्रिया संहिता, १९७३ को धारा ३५७; सजाय घटाउने; क्षतिपूर्तिको आदेश दिएर सजायको आदेशलाई कमजोर बनाउने; पीडित क्षतिपूर्तिको विचार; पीडितशास्त्रको सिद्धान्त; आपराधिक न्याय प्रशासन; आर्थिक क्षतिपूर्ति

आपराधिक अपीलीय क्षेत्राधिकार: आपराधिक अपील संख्या २४८१-२४८२ सन् २०२४

गुजरात उच्च न्यायालयको मिति २९.१०.२०१५ को फैसला र आदेशबाट आपराधिक अपील संख्या ९६० र १३३० सन् २०१४ मा

हरिन पी रावल, वरिष्ठ अधिवक्ता, प्रधुमन गोहिल, पुर्विश जितेन्द्र मलकान, विकाश सिंह, सुश्री रानु पुरोहित, अलापति साहित्य कृष्ण, रुषभ एन कपाडिया, मोहित प्रसाद, सिद्धार्थ सिंह, ऋत्विक भानोट, सुश्री श्रेष्ठा नारायण, सुश्री उर्मी एच रावल, सुश्री श्रेया भंसल, सुश्री स्वाति घिल्डियाल, सुश्री देव्यानी भट्ट, सुश्री स्रुजना सुमन मुंड, उपस्थित पक्षहरूका अधिवक्ताहरू।

आदेश

१. अनुमति प्रदान गरियो।

२. दुवै उल्लिखित अपीलहरूमा उठाइएका मुद्दाहरू समान भएकोले, पक्षहरू पनि उही हुन् र उच्च न्यायालयद्वारा पारित गरिएको एउटै फैसला र आदेशको चुनौती पनि रहेकोले, तिनलाई समानान्तर रूपमा सुनुवाइका लागि लिइएको थियो र यो साझा आदेशद्वारा निपटारा गरिँदैछ।

३. यस अदालत समक्ष पुनरावेदक मूल प्रथम सूचनादाता (उजुरीकर्ता) हो। पुनरावेदकले सुरेन्द्रनगर सिटी प्रहरी स्टेशनमा भारतीय दण्ड संहिताको धारा १४७, १४८, १४९, ४२७, ३२३, ३२५, ५०६(२), ३८४ र गुजरात प्रहरी ऐनको धारा १३५ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि प्रथम सूचना प्रतिवेदन संख्या आई-१७९/२०१२ दर्ता गरेका थिए। प्राथमिकी कुल पाँच अभियुक्त व्यक्तिहरू विरुद्ध दर्ता गरिएको थियो।

४. यस अदालत समक्ष प्रतिवादीहरू क्रमशः मूल अभियुक्त नं. १ र २ हुन्। पाँच अभियुक्त व्यक्तिहरूमध्ये, दुईजनाको नाम प्राथमिकीमा उल्लेख गरिएको थियो, जबकि तीनजनाको नाम उल्लेख गरिएको थिएन। यहाँका प्रतिवादीहरूलाई अन्ततः आईपीसीको धारा १४७, १४८, १४९, ३२९, ३८४, ३८७, ४२७, ५०६(२), ३२३ र ३२५ तथा बम्बई प्रहरी ऐनको धारा १३५ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि परीक्षणमा राखिएको थियो।

५. यहाँका प्रतिवादीहरूलाई सत्र न्यायालयले आईपीसीको धारा ३२५ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि दोषी ठहर गरेको थियो र पाँच वर्षको कठोर कारावासको सजाय र प्रत्येकलाई रु. ५,०००/- जरिवाना सुनाएको थियो। परीक्षण अदालतले प्रतिवादीहरूलाई आईपीसीको धारा ३२३ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि पनि दोषी ठहर गर्यो र एक वर्षको कठोर कारावासको सजाय सुनायो र गुजरात प्रहरी ऐनको धारा १३५ अन्तर्गत सजाय योग्य अपराधको लागि उनीहरूलाई एक वर्षको कठोर कारावास र रु. १,०००/- जरिवानाको सजाय सुनाइयो।

६. प्राथमिकीमा नाम नभएका मूल अभियुक्त नं. ३, ४, र ५ लाई परीक्षण अदालतले सफाइ दिएको थियो।

७. परीक्षण अदालतले पारित गरेको दोषी ठहर गर्ने फैसला र आदेशको विरुद्धमा यहाँका प्रतिवादीहरू उच्च न्यायालतमा अपीलमा गए।

८. यस अदालत समक्षका दुई उल्लिखित अपीलहरू उच्च न्यायालयद्वारा निर्णय गरिएको आपराधिक अपील (सजाय बढाउनको लागि) संख्या ९०६ सन् २०१४ र आपराधिक अपील संख्या १३३० सन् २०१४ बाट उत्पन्न भएका हुन्।

९. यी दुई अपीलहरू, अर्थात् आपराधिक अपील संख्या ९०६ सन् २०१४ र १३३० सन्

२०१४ क्रमशः यहाँका पुनरावेदकद्वारा दायर गरिएका थिए, एउटा सजाय बढाउनको लागि र अर्को सम्बन्धित अपील मूल अभियुक्त नं. ३ देखि ५ सम्मको हकमा सफाइको आदेशको विरुद्धमा। यस चरणमा यो उल्लेख गर्नु अनुचित नहोला कि प्रतिवादीहरूले मूल दोषी ठहर भएका व्यक्तिको रूपमा दोषी ठहर र सजायको आदेशको विरुद्धमा क्रमशः आपराधिक अपील संख्या ७२३ सन् २०१४ र ७३३ सन् २०१४ पनि दायर गरेका थिए।

०. उच्च न्यायालयले कुल पाँच अपीलहरू सुन्यो, दुईवटा यहाँका पुनरावेदकद्वारा दायर गरिएका, दुईवटा प्रतिवादीहरूद्वारा दायर गरिएका र पाँचौं अपील गुजरात राज्यद्वारा दायर गरिएको थियो। गुजरात राज्यद्वारा दायर गरिएको सफाइको अपील मूल अभियुक्त नं. ३ देखि ५ सम्मको विरुद्धमा थियो। उच्च न्यायालयले सबै पाँच अपीलहरूलाई एक साझा फैसलाद्वारा निपटारा गर्यो। उच्च न्यायालयद्वारा पारित गरिएको फैसला र आदेशको कार्यान्वयन भाग यस प्रकार छः

"(क) सत्र न्यायाधीश, सुरेन्द्रनगरद्वारा सत्र मुद्दा नं. १४/२०१३ मा मिति ३१.०५.२०१४ मा पारित गरिएको आक्षेपित फैसला र आदेशलाई केवल यस हदसम्म संशोधन गरिएको छ कि मूल अभियुक्त नं. १ र २ दुवैलाई आईपीसीको धारा ३२५ अन्तर्गत दोषी ठहर गरेर लगाइएको सजाय पाँच वर्षबाट घटाएर चार वर्ष गरिएको छ, जरिवाना र चुक्ता नगरेमा हुने सजाय सम्बन्धी आदेशलाई नछोई। आक्षेपित फैसला र आदेशको बाँकी भाग अपरिवर्तित रहन्छ।

(ख) सर्वोच्च अदालतले अंकुश शिवाजी गायकवाड वि. महाराष्ट्र राज्य, २०१३ (६) एससीसी ७७० मा दिएको सिद्धान्त र अधिवक्ता श्री हृदय बुचद्वारा गरिएको अनुरोधलाई ध्यानमा राख्दै कि दुवै अभियुक्त नं. १ र २ ले दण्ड प्रक्रिया संहिताको धारा ३५७ अन्तर्गत पीडितलाई प्रत्येकले रु. २.५० लाख, कुल रु. ५.०० लाख (रुपैयाँ पाँच लाख मात्र) दिनुपर्ने, हामीले मुद्दाको तथ्य र परिस्थितिहरूमा दुवै अभियुक्त नं. १ र २ को पक्षमा उक्त लाभ अस्वीकार गर्नुपर्ने कुनै कारण पाउँदैनौं।

(ग) तदनुसार, मूल अभियुक्त नं. १ र २ लाई अंकुश शिवाजी गायकवाडको मुद्दामा (माथि उल्लिखित) दिइएको फैसलाको लाभ प्रदान गर्दै, यो निर्देशित गरिन्छ कि यदि दुवै अभियुक्त नं. १ र २ ले प्रत्येकले रु. २.५० लाख, कुल रु. ५.०० लाख (रुपैयाँ पाँच लाख मात्र) सम्बन्धित सत्र अदालतको रजिस्ट्रीमा आजको मितिले दश हप्ताभित्र जम्मा गर्छन् भने, जुन बदलामा पीडितलाई क्षतिपूर्तिको रूपमा भुक्तानी गरिनेछ, त्यसपछि दुवै अभियुक्त नं. १ र २ लाई यस अदालतद्वारा माथि उल्लेख गरिए अनुसार संशोधित गरिएको बाँकी सजाय भोग्नु आवश्यक छैन। त्यस्तो रकम जम्मा गरिएपछि, सम्बन्धित सत्र अदालतको रजिस्ट्रीले उचित प्रमाणीकरण पछि सम्पूर्ण रकम पीडितलाई भुक्तानी गर्नेछ। यो स्पष्ट गरिन्छ कि यदि कुनै एक वा दुवै अभियुक्त व्यक्तिहरूले माथि उल्लेखित रकम जम्मा गर्न असफल भएमा, उनीहरूले माथि उल्लेखित अवधि समाप्त भएपछि हिरासतमा आत्मसमर्पण गर्नुपर्नेछ, नत्र अनुसन्धान एजेन्सीले उनीहरूलाई जेल हिरासतमा पठाउनका लागि आवश्यक कदमहरू चाल्नेछ। आक्षेपित फैसला र आदेश तदनुसार संशोधित गरिएको छ।"

११. यसरी, परीक्षण अदालतले लगाएको पाँच वर्षको कारावासको सजाय घटाएर चार वर्ष बनाइएको देखिन्छ। उच्च न्यायालयले थप रूपमा फैसला गर्यो कि यदि दुई प्रतिवादीहरू प्रत्येकले रु. २.५० लाख तिर्छन् भने, प्रतिवादीहरूले उच्च न्यायालयले घटाएको चार वर्षको सजाय पनि भोग्नु पर्दैन।

१२. माथि उल्लेखित परिस्थितिहरूमा, पुनरावेदक (मूल उजुरीकर्ता) वर्तमान अपीलहरूसहित यस अदालत समक्ष छ।

१३. उजुरीकर्ताका तर्फबाट उपस्थित वरिष्ठ अधिवक्ता श्री हरिन पी रावलले जोडदार रूपमा प्रस्तुत गरे कि उच्च न्यायालयले जे गरेको छ त्यो कानूनी रूपमा अस्वीकार्य छ। पीडितलाई दिइएको क्षतिपूर्तिको रकमको अभियुक्तलाई कथित अपराधको दोषी ठहर गरेर अदालतले लगाउने सजायको मौलिक आदेशसँग कुनै सम्बन्ध छैन। श्री रावलका अनुसार, उच्च न्यायालयले परीक्षण अदालतले लगाएको पाँच वर्षको सजायलाई घटाएर चार वर्ष बनाएपछि प्रतिवादीहरू पीडितलाई क्षतिपूर्तिको रूपमा रु. ५ लाख तिर्न तयार र इच्छुक छन् भन्ने आधारमा सजायको आदेशलाई थप संशोधन गर्न सक्दैनथ्यो। उनले थप प्रस्तुत गरे कि उच्च न्यायालयले यस अदालतको **अंकुश शिवाजी गायकवाड वि. महाराष्ट्र राज्य२** को फैसलामा राखेको भरोसा पूर्णतया गलत स्थानमा राखिएको छ।

१४. माथि उल्लेखित परिस्थितिहरूमा, श्री रावलले प्रार्थना गरे कि उच्च अदालतको विवादित फैसला रद्द गरियोस् र प्रत्यर्थीहरूलाई चार वर्षको कठोर कारावासको सजाय भोग्न लगाइयोस्।

१५. अर्कोतर्फ, यी अपीलहरू प्रत्यर्थीहरू (मूल अभियुक्त व्यक्तिहरू) का तर्फबाट उपस्थित हुनुभएका विद्वान् वकील श्री पुर्विश मलकानले जोडदार विरोध गरेका छन्। उनले भने कि उच्च अदालतले विवादित आदेश पारित गर्दा कुनै त्रुटि गरेको छैन, कानूनको त्रुटि त परै जाओस्। उनले यो पनि बताए कि घटना भएको अब बाह्र वर्ष भइसकेको छ। उनले यो पनि बताए कि ५ लाख रुपैयाँको रकम निचली अदालतमा जम्मा गरिएको छ।

१६. माथि उल्लेखित परिस्थितिहरूमा, उनले प्रार्थना गरे कि यी अपीलहरूमा कुनै योग्यता नभएकोले, तिनीहरूलाई खारेज गरियोस्।

विश्लेषण

१७. पक्षहरूका तर्फबाट उपस्थित विद्वान् वकीलहरूलाई सुनेर र रेकर्डमा भएका सामग्रीहरू हेरेर, हाम्रो विचारको लागि एउटै प्रश्न उठ्छ कि के उच्च अदालतले अपनाएको प्रक्रिया, जुन आदेशको कार्यात्मक भागको अनुच्छेद १९ मा प्रतिबिम्बित छ, कानून अनुसार भएको भन्न सकिन्छ।

१८. फौजदारी कार्यविधि संहिता, १९७३ को धारा ३५७ यसरी पढिन्छ:

"३५७. **क्षतिपूर्ति तिर्ने आदेश**।—(१) जब अदालतले जरिवानाको सजाय वा जरिवाना समावेश भएको सजाय (मृत्युदण्डको सजाय सहित) तोक्छ, अदालतले फैसला गर्दा, प्राप्त गरिएको सम्पूर्ण वा कुनै भाग जरिवाना लागू गर्न आदेश दिन सक्छ—

(क) अभियोजनमा उचित रूपमा गरिएको खर्च तिर्न;

(ख) अपराधले गर्दा भएको कुनै हानि वा चोटको क्षतिपूर्तिको भुक्तानीमा, जब क्षतिपूर्ति, अदालतको विचारमा, त्यस्तो व्यक्तिले देवानी अदालतमा प्राप्त गर्न सक्ने हुन्छ;

(ग) जब कुनै व्यक्तिलाई अर्को व्यक्तिको मृत्यु गराउने वा त्यस्तो अपराध गर्न उक्साउने कुनै अपराधमा दोषी ठहर्याइन्छ, घातक दुर्घटना ऐन, १८५५ (१८५५ को १३) अन्तर्गत क्षति प्राप्त गर्न हकदार व्यक्तिहरूलाई त्यस्तो मृत्युबाट उनीहरूलाई भएको हानिको क्षतिपूर्ति तिर्न;

(घ) जब कुनै व्यक्तिलाई चोरी, आपराधिक दुरुपयोग, आपराधिक विश्वासघात, वा ठगी समावेश भएको कुनै अपराधमा दोषी ठहर्याइन्छ, वा चोरीको सम्पत्ति भनी जानीजानी वा विश्वास गर्ने कारण भएर बेइमानीपूर्वक प्राप्त गरेको वा राखेको, वा स्वेच्छाले निपटारा गर्न सहयोग गरेको, त्यस्तो सम्पत्तिको कुनै सद्भावपूर्ण खरीदकर्तालाई क्षतिपूर्ति दिन यदि त्यस्तो सम्पत्ति हकदार व्यक्तिको कब्जामा फिर्ता गरिन्छ भने।

(२) यदि जरिवाना अपील गर्न सकिने मुद्दामा लगाइएको छ भने, अपील पेश गर्नको लागि अनुमति दिइएको अवधि समाप्त नभएसम्म, वा यदि अपील पेश गरिएको छ भने, अपीलको निर्णय नभएसम्म त्यस्तो भुक्तानी गरिने छैन।

(३) जब अदालतले जरिवाना समावेश नभएको सजाय तोक्छ, अदालतले फैसला गर्दा, अभियुक्त व्यक्तिलाई क्षतिपूर्तिको रूपमा त्यस्तो रकम तिर्न आदेश दिन सक्छ जुन आदेशमा तोकिएको हुन सक्छ, त्यो व्यक्तिलाई जसले अभियुक्त व्यक्तिलाई सजाय दिइएको कार्यको कारणले कुनै हानि वा चोट भोगेको छ।

(४) यस धारा अन्तर्गतको आदेश अपील अदालत वा उच्च अदालत वा सत्र अदालतले पनि दिन सक्छ जब यसले पुनरावलोकनको अधिकार प्रयोग गर्दछ।

(५) उही विषयसँग सम्बन्धित कुनै पछिल्लो देवानी मुद्दामा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दा, अदालतले यस धारा अन्तर्गत क्षतिपूर्तिको रूपमा तिरिएको वा प्राप्त गरिएको कुनै पनि रकमलाई ध्यानमा राख्नेछ।"

१९. १९८१ मा फर्केर हेर्दा, यस अदालतले कृष्ण अय्यर, न्या. मार्फत मारु राम बनाम भारत

संघ र अन्य मुद्दामा फैसला गर्यो कि अपराधीको सामाजिक जिम्मेवारी हानि पुनःस्थापना गर्नु वा चोट निको पार्नु दण्डात्मक अभ्यासको एक हिस्सा हो; कारावासको अवधि अपाङ्ग वा विधुर भएकाहरूका लागि कुनै क्षतिपूर्ति होइन र निष्फलता र क्रुरताको मिश्रण हो। धारा ३५७ ले अभियुक्तमाथि लगाइएको जरिवानाको सजायबाट अपराधका पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने शक्ति प्रदान गर्दछ। यस अदालतले बारम्बार दोहोर्‌याएको छ कि यो एक महत्त्वपूर्ण प्रावधान हो तर अदालतहरूले यसलाई बिरलै लागू गर्छन्। यसले अदालतलाई दोषी ठहर गर्ने फैसला गर्दा पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति दिने अधिकार दिन्छ। दोषी ठहर गर्नुका साथै, अदालतले अभियुक्तलाई क्षतिपूर्तिको रूपमा केही रकम तिर्न आदेश दिन सक्छ जो अभियुक्तको कार्यबाट पीडित भएको छ।

२०. हरि सिंह बनाम सुखबीर सिंह र अन्य मुद्दामा, यस अदालतले फैसला गर्‌यो कि सीआरपीसीको धारा ३५७ अन्तर्गत क्षतिपूर्ति दिने शक्ति अन्य सजायहरूको सहायक होइन, तर यो तिनीहरूको अतिरिक्त हो। यो शक्ति पीडितलाई आश्वस्त पार्न केही गर्ने उद्देश्यले दिइएको थियो कि ऊ वा उनलाई आपराधिक न्याय प्रणालीमा बिर्सिएको छैन। हरि सिंह (माथि) मा अवलोकन गरिए अनुसार, यो अपराधको प्रतिक्रिया दिने र पीडितलाई अपराधीसँग मिलाउने एक उपाय हो। यो अपराधहरूप्रति एक रचनात्मक दृष्टिकोण हो।

२१. उच्च अदालतले यहाँका दुई प्रत्यर्थीहरूको हकमा आईपीसीको धारा ३२५ अन्तर्गत दण्डनीय अपराधको दोषी ठहर कायम राखेर र सजायलाई पाँच वर्षको कठोर कारावासबाट घटाएर चार वर्षको कठोर कारावास गरेपछि अभियुक्त व्यक्तिहरूलाई क्षतिपूर्ति तिर्न लगाएर सजायको आदेशलाई थप कमजोर बनाउन सक्दैनथ्यो। अर्को शब्दमा, उच्च अदालतले एक पटक दोषी ठहर पुष्टि गरेर र चार वर्षको सजाय तोकेपछि त्यसैको सट्टामा क्षतिपूर्तिको आदेश दिएर घटाउन सक्दैनथ्यो। यस हदसम्म, हामीलाई यो भन्न कुनै हिचकिचाहट छैन कि उच्च अदालत त्रुटिमा पर्‌यो।

२२. पीडित क्षतिपूर्तिको विचार पीडितशास्त्रको सिद्धान्तमा आधारित छ जसले यो कठोर वास्तविकतालाई स्वीकार गर्दछ कि पीडितहरू दुर्भाग्यवश आपराधिक न्याय वितरण प्रणालीमा बिर्सिएका मानिसहरू हुन्। पीडितहरू सबैभन्दा ठूला पीडितहरू हुन्। पीडितको परिवार विशेष गरी मृत्यु र गम्भीर शारीरिक चोटका मामलाहरूमा बर्बाद हुन्छ। यो प्रतिष्ठाको क्षति, अपमान, आदि जस्ता कारकहरू बाहेक हो। पीडितशास्त्रको सिद्धान्तले यसको उपचार खोज्छ र आपराधिक न्याय प्रशासन प्रणालीले पीडितको परिवारमा अपराधको प्रभावलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने महत्त्वलाई जोड दिन्छ यद्यपि मानव जीवनलाई पुनःस्थापित गर्न सकिँदैन तर पैसाको क्षतिपूर्तिले कम्तीमा केही सान्त्वना प्रदान गर्नेछ।

२३. धारा ३५७ को प्रावधानले माथिको कुरालाई मान्यता दिन्छ र पीडित केन्द्रित प्रकृतिको छ। यसको दोषी वा तोकिएको सजायसँग कुनै सम्बन्ध छैन। प्रकाश पीडितमा मात्र केन्द्रित छ। पीडित क्षतिपूर्तिको उद्देश्य तिनीहरूलाई पुनर्स्थापना गर्नु हो जसले गरिएको अपराधबाट कुनै हानि वा चोट भोगेका छन्। पीडित क्षतिपूर्तिको भुक्तानीलाई अभियुक्तमाथि लगाइएको सजाय घटाउने विचार वा आधार बनाउन सकिँदैन किनभने पीडित क्षतिपूर्ति दण्डात्मक उपाय होइन र केवल पुनःस्थापनात्मक प्रकृतिको हो र यसरी, यसको तोकिएको सजायसँग कुनै सम्बन्ध छैन जुन दण्डात्मक प्रकृतिको हो।

२४. सीआरपीसीको धारा ३५७ मा प्रयोग गरिएको "कुनै हानि वा चोट" शब्दले स्पष्ट रूपमा संकेत गर्दछ कि क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने एक मात्र कारक अपराधको परिणामस्वरूप पीडितको हानि वा चोट हो, र यसको तोकिएको सजायसँग कुनै सम्बन्ध छैन। सीआरपीसीको धारा ३५७ पीडितलाई आश्वस्त पार्न उद्देश्य गरिएको हो कि ऊ/उनलाई आपराधिक न्याय

प्रणालीमा बिर्सिएको छैन। यो अपराधहरू प्रतिको एक रचनात्मक दृष्टिकोण हो जुन अपराधीलाई केवल सजाय दिनुले पीडित वा उसको परिवारलाई सान्त्वना नदिन सक्छ भन्ने धारणामा आधारित छ।

२५. त्यसैले, पीडितलाई तिर्नुपर्ने क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा, अदालतले विचार गर्न सक्ने एक मात्र कारक दोषीको क्षतिपूर्ति तिर्ने क्षमता हो र लगाइएको सजाय होइन। आपराधिक कारबाहीमा अदालतहरूले सजायलाई पीडितको क्षतिपूर्तिसँग मिसाउनु हुँदैन। कारावास र/वा जरिवाना जस्ता सजायहरू कुनै पनि पीडित क्षतिपूर्तिबाट स्वतन्त्र रूपमा लगाइन्छ र यसरी, दुवै पूर्णतया फरक आधारमा खडा छन्, तिनीहरूमध्ये कुनै पनिले अर्कोलाई परिवर्तन गर्न सक्दैन। जहाँ अभियुक्तलाई पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति तिर्न निर्देशन दिइन्छ, त्यो दोषीको सजाय वा प्रायश्चितको रूपमा होइन बरु दोषीले गरेको अपराधबाट पीडित भएकाहरूको मर्मत गर्ने एक कदमको रूपमा हो।

२६. यदि क्षतिपूर्तिको भुक्तानी सजाय घटाउने विचार बन्छ भने, त्यसले आपराधिक न्याय प्रशासनमा विनाशकारी प्रभाव पार्नेछ। यसले पैसाको थैलो भरिएका अपराधीहरूलाई न्यायबाट आफ्नो बाटो किन्न सक्षम बनाउनेछ, जसले आपराधिक कारबाहीको मूल उद्देश्यलाई नै पराजित गर्नेछ।

२७. माथि उल्लेख गरिए अनुसार, हाम्रो विचारको लागि अन्तिम प्रश्न यो छ कि हामी उच्च अदालतको आदेशलाई कसरी संशोधन गर्छौं। श्री रावलका अनुसार उच्च अदालतको आदेशको त्यो भाग रद्द गरियोस् र प्रत्यर्थीहरूलाई चार वर्षको कठोर कारावासको सजाय भोग्न निर्देशन दिइयोस्।

२८. हामीले श्री रावलले प्रस्तुत गरे अनुसार सजिलै गर्न सक्थ्यौं, तर यस मुद्दाको तथ्य र परिस्थितिहरूमा, विशेष गरी, बाह्र वर्षको अवधि बितिसकेको र प्रत्यर्थीहरू (मूल दोषीहरू) ले पहिले नै ५ लाख रुपैयाँको रकम जम्मा गरिसकेको कुरालाई ध्यानमा राख्दै, हामी प्रत्यर्थीहरूलाई थप चार वर्षको सजाय भोग्न निर्देशन दिन इच्छुक छैनौं। तथापि, यसो भनेर, हामी प्रत्येक प्रत्यर्थीलाई थप ५ लाख रुपैयाँ, अर्थात् कुल १० लाख रुपैयाँ, पहिले नै निचली अदालतमा जम्मा गरेको रकमको अतिरिक्त जम्मा गर्न निर्देशन दिन्छौं। यो जम्मा आजको मितिले आठ हप्ताभित्र गर्नुपर्नेछ। निचली अदालतले उचित पहिचान पछि १५ लाख रुपैयाँको सम्पूर्ण रकम यहाँको अपीलकर्ता (मूल उजुरीकर्ता) लाई वितरण गर्नेछ।

२९. माथि उल्लेखित कुराहरूसँगै, अपीलहरू निपटारा गरिएका छन्।

३०. बाँकी निवेदनहरू, यदि कुनै छन् भने, निपटारा गरिएका छन्।

शीर्षक टिप्पणीहरू तयार पारेको: अंकित ज्ञान
मुद्दाको परिणाम: अपीलहरू निपटारा गरिए।